

המערות באיזור בית-גוברין

(מאמר שני) *

מאת

יהושע בן-אריה

ג. הסיבות לחזיבה לפי שיטת המערות והבורות

כמו סיבות הביאו לשיטת החזיבה המיוחדת של המערות, והן:

1) המבנה הליתולוגי המייחד של האיזור, שבו מהוות הנاري את השכבה העליונה, הוא קשה מאוד, בעוד שהקרטון שמתחתיו הוא רך ביזוח. שיטת החזיבה מהצד, בדומה לו הינה במחצבות הרגילות, הייתה כרוכה בסילוק כמות גדולה של נاري, בהתאם לגודל החזית והגיג של המצתבה כולה; וביצועה של פעולה מעין זו היה קשה ביותר בתנאי החזיבה של הימים ההם, היינו, בעבודת-ידים בלבד.

2) חוסר ערכו של הנاري כחומר-בנייה, לעומת השימוש המרובה של הקרטון שמתחתיו; מכאן השאיפה להגיע אל הקרטון, ללא לגונע בנاري.

3) הרצון למנוע את התתייבשות המשמש וברוח, בתנאי מחצבה פתוחה, של אבן-הגריר הקרטונייה הלהחה והרכחה שמתוחת לקרום הנاري.

4) השאיפה להגן על הגיר הקרטוני בפני התערבות בחמריים זרים, כגון: עפר, חול וחלקינاري, אשר יקשו על תהליך שריפתו בכבשניהם. וכך, הושגו מטרות אלו כולהן.

ואכן, נתקלים אנו היום בגבעות שלמות, חלולות מלמטה, שגגותיהן מחזויים קים מעמד יפה, ומהלכים עליהם רואים את פתחי הבורות בלבד. החוצבים העדיפים בדרך-כלל, את המקומות, שבהם קשה ביותר קרום הנاري, כנראה מתוך ידיעה, שכן לא יתאפשרו הגיג. אמן שיטת-החזיבה זו כרוכה בקושי,

* חלקו הראשון של מאמר זה נופיע בחוברת: ידיעות החברה לארכיאולוגיה ישראל ועתיקותיה, כג (תש"ט), ג-ה, וכן ב"מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל", א, ירושלים תש"ה.

1. המצתבות שבכבי-דרופין בחיפה עשוות לשמש הקבלה לכך. הן גדולות ועמוקות, ואף בהן לא הושלה השכבה העליונה של האבן, הויל ולא המתאימה לצרכי

הואיל ומחיבת היא את החוצבים לרדת לבורות מלמעלה ; אך מאחר שעל-פי רוב אין עמק של בורות אלה עולה על 4–6 מ' בלבד, הרי אפשר להתגבר על קושי זה. בבורות העמוקים יותר קיימות, בדרך כלל, פרצחות מהצד, שאפשר להתנקן בהמשך החציבה, כשהעומק היה רב והקשיט בהעלאת החומר ובירידת האנשים היו גדולים. לא מן הנמנע הוא, שהחוצבים הסתייעו במכשור מיוחד מעין חצובה עם גלגל, שהועמד על פתח הבור, ובאמצעותיו היו מעלים את החומר ואת האנשים מבורת-החציבה. בחלק מהבורות מוצאים אנו חריצים וטימנים מיוחדים על פתח הבור מלמעלה, שאולי הם עקבות רגלי החצובה שעדמה במקום.²

הנחה זו פותרת את כל השאלות, שהთעוררו בקשר לתחשיבות הקודמות.

- 1) צורת-הקשת של המערות נועדה להגן על הגג בפני התמונות.
- 2) האורה העגולה והקירות החלקיים הם תוצאות החציבה בשיטה שתוארה לעיל. החוצבים עמדו במרכז הבור ובעזרת מכושים ואומלים חצבו בקר מלמעלה למטה, וכך הורדו שורות של אבני-קרטון והועברו למקוםות אחרים לפי הצורך. הבור הועמך בקרקעיתו על-ידי חפירה אנכית והורחב לצדדים על-ידי הגדלת מעגלי החציבה.
- 3) העומק הרב של המערות נגרם על-ידי הוצאה חומר בكمיות עצומות.
- 4) יש להסביר את השימוש באבני-קרטון, למרות רכותן, כחומר לבניין בכך, שהסתינו בהן בעיקר לא לבניין, אלא לבנייניגר להכנת מלט, סייד וטיח, שהיה בהם אכן צורך רב.
- 5) אמנים מטרות-בנייה מצדיקות את התפוצה הרבה של הבורות והמערות באיזור זה, אך מן הרואוי לחפש לכך סיבה נוספת.

בניה. לפיכך בוצעה החציבה על-ידי פריצה מהצד, שהלכה ודרה עמוק לתוך הדר ; ולשם מניעת התמונותה של השכבה העליונה — השאייר החוצבים בטור המחציבה כמה חלקים שלא נחצבו — מעין עמודים — שעלייהם נשענת התקלה. מחצבות אלו דומות במידת-מה לערות בית-גוברין. הצד השווה שבנון הוא אינציגול השכבה העליונה, ואילו השוני שבניהם הוא בכך, שהכונסה במחצבות בחיפה היא מן הצה, בעוד שבמערות ובבורות-הפעמן הייתה הכונסה המקורית מלמעלה.

C. Singer et al., *History of Technology*, I, pp. 569–570

ת. אספקת הגיר הקרטוני של איזור בית־גוברין למיישור־החוֹף

אייזור בית־גוברין הוא האיזור הגيري הקרוב ביותר לימיישור־החוֹף, במיוחד אשקלון. בערים וביישובים של החוף מוצאים אנו שפע של חומר טיח ומלט לא רק בבתיהם גורמים, אלא אף בחומות ובמבנים ציבוריים, ובמיוחד מרובה עט כמותו של חומר המלט בחומה הביזנטית של אשקלון.³ מלט זה מעורב עם צדפים ופירורי פחמיים, והוא קשה ביותר ומהווה כמחציתו של חומר־הבנייה של החומה, ואילו מחציתו השניה היא אבן־קורכר.⁴ כן נמצאים בתחום אשקלון ההיסטוריה כמה בתים, שהקמתם הושקעו כሞות ניכרות של מלט עתיק. גם בבתי־המרחץ אשר נתגלו נמצאו מלט כזה. נוספת על כך נתגלו באשקלון ההיסטוריה אבני־קרטון, שהן זהות לחולטיין עט אלו של בית־גוברין.⁵ בעקבות עובדות אלו יש להנ已经成为，שסבירות בית־גוברין שימושה גודלה לאספקת חמרי־הבנייה, היינו, גיר קרטוני, טיח, מלט וסיד, הן לאייזור שלחה והן לכל מיישור־החוֹף הסמוך.

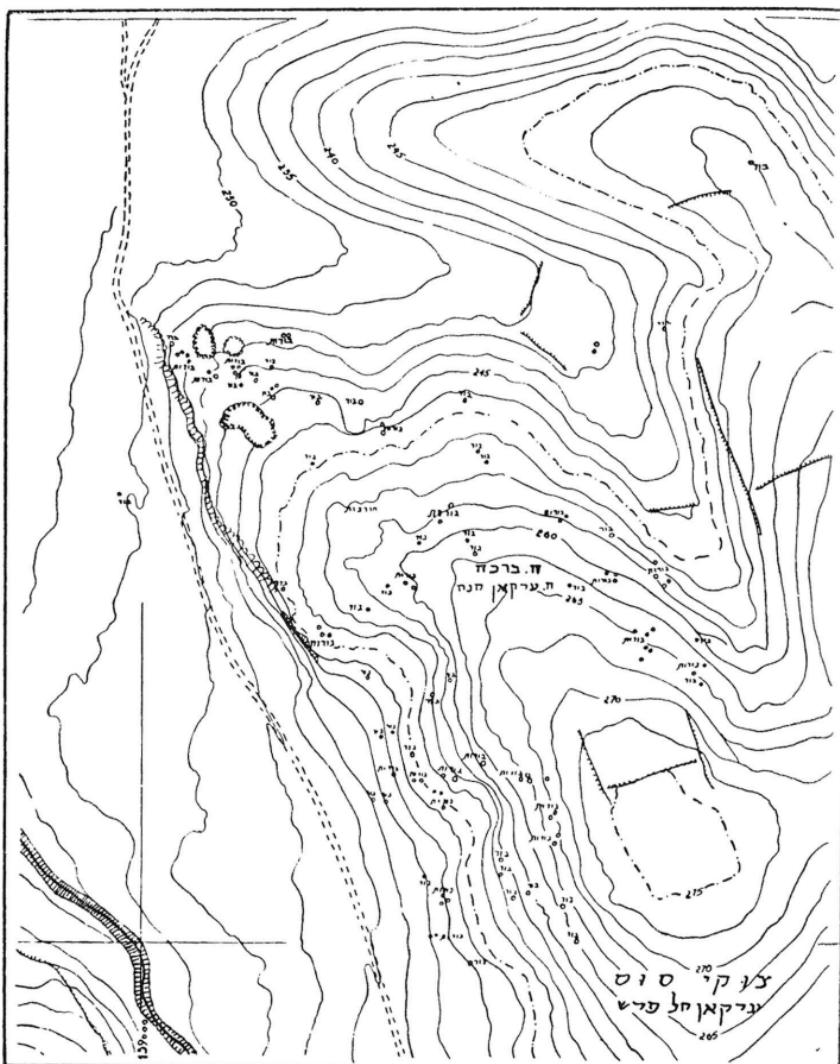
ברא, שיש באיזור גם הרבה בורות ומערות, שלא נחקרו לשם השגת חומי־הבנייה. מערות הרבה — למשל, בסביבות מרישה ועוד — נחקרו כמערות קברים; כן נועדו כמה בורות לאגרתומים; ואולי אף שימש חלק מהם כמגורי רות. אפשרויות־החיציבה הקלות באבני־קרטון הרכה, המוגנת על־ידי שכבות נארוי, עוזרו חיצית מערות באיזור; אך תפוצתן העצומה, במיוחד של בעלות צורת־הפעמון, מעידה, שתכליתן העיקרית הייתה חיצית חמרי־הבנייה.

3. ראה: מ. אביזונגה וש. ייבין, קדמונות ארצנו תש"ה, עמ' 330. כאן נאמר, בין השאר, על הביצורים הביזנטים: "דוגמה של חומת־עיר ביזנטית יכולה לשמש חומת אשקלון ... החומה בנוי אבנים קטנות נחונות במלט קשה. אפייניו לחקופה השימוש לבניינים שותוחות בין דרבבי האבניים".

4. יש מ Niehüls, ש愧 החומה, שהקיפה את עזה ונחרשה על־ידי סלאח־אדין, הייתה בנייה כמתכונת חומת־אשקלון. ראה: G. L. Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, p. 442. יתכן, כי גם להתקנת החומה זו היה צורך בكمויות גדולות של מלט.

5. אבני־קרטון אחד עם מאובן, שנתגלתה בשטח עתיקות העיר אשקלון, נסקרה על־ידי מר הושי. מהמוואיון הארכיאולוגי של אשקלון. מאובן זה הוגדר על־ידי הפרופ' מ. אבני־מלך, מנהל המחלקה לפאליאונתולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, כממצא מתוקף האיאוקן התיכון המוקדם, היינו התקופה הגיאולוגית של שלבים, כממצא מתוקף האיאוקן התיכון המוקדם, היינו התקופה הגיאולוגית של אבני־הקרטון באיזור בית־גוברין. הנגי מודה בזאת לשנייהם על עזרתם האדיבית.

המערות באיזור בית גוברין

ציור 1. ריכוז בורות ומערות מסביב לחרבת עירקאנחנה. ג. צ. 1394.1144.
קנה-מידה 1 : 9,000

- כמה סיבות גרמו לתפוצה הרבה של הבורות והמערות :
- 1) הקמת בתים שלמים, לרבות גגות, תוך שימוש בטיח ובמלט קרטוני. הייתה מותנית ברכישו כמויות גדולות של חומר.
 - 2) החזיבה כאן בוצעה ממשׂך מאות בשנים, שבתן הייתה נהוגה שיטתי. בניה אחת.

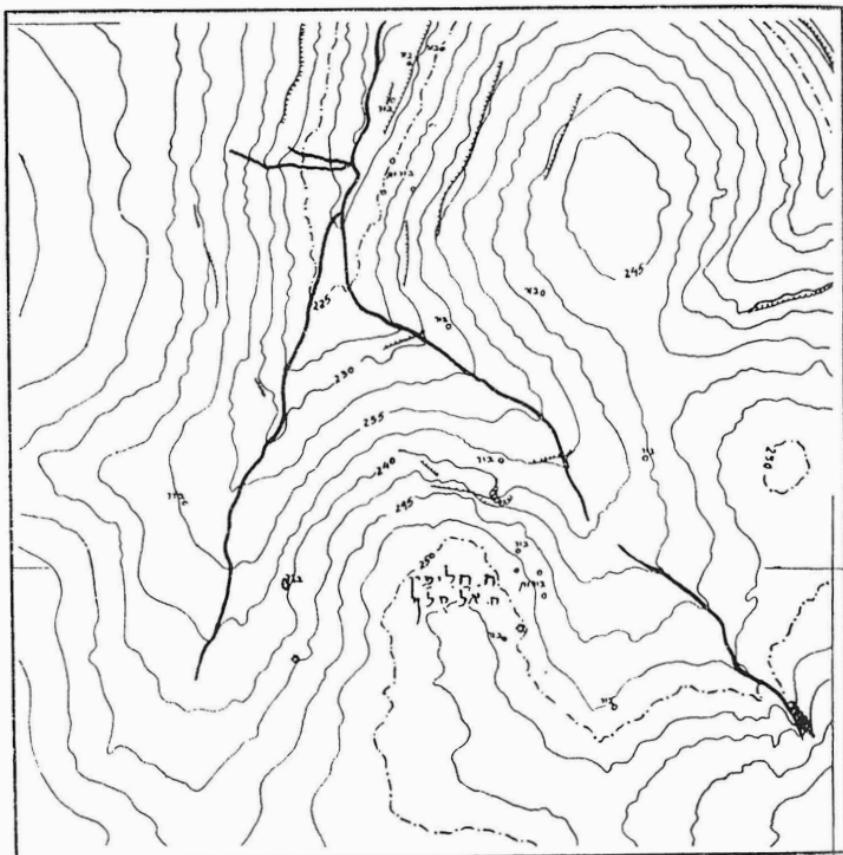
- (3) צריכת החומר במישור החוף, במיוחד בערים גדולות כאשקלון, הגבירה במידה מרובה את הדרישה לו.
- (4) חנאי-החציבה הקלים בקרטון לא גרמו לחסכון בפתחת בורות ומערות אלה. מסתבר, שככל משפחה, שהיתה זוקפת לחומר-בנייה, חציבה לצרכיה כמה בורות. אף ההבדלים הניכרים בעומק הבורות, מ-1.5 מ' ועד 15 מ', עשויים לשמש חיזוק להנחה זו. יש לשער, שבעיר הגודלה בית-גוברין (אלבטרופוליס)⁶, וכן במספר מקומות כדירידובאן ועוד, היה קיים גוף מאורגן; שניהל את פעולות-החציבה ועל-כן נמצאו כאן מערות גדולות ומתוכננות; ואילו במקומות אחרים, שבהם הייתה החציבה בלתי-מאורגנת, יש לבורות צbijון פרימיטיבי.

ט. בעיות החורבות באיזור

כל המסתכל במפה 1:100,000, גליון 12, מבחין מיד בשפע החורבות שב-איזור. לעיתים נתקלים אנו בכל משבצת, המצינית שטח של קמ"ר אחד, בחורבה או שתים, ורבות הן המשבצות, הצמודות זו לזו. ומתעוררת השאלה: מה מקורה של תופעה זו? עובדה היא, שהאיזור הוא בלתי-נוח ביותר לחקלאות, במיוחד בחלקו המזרחי, שבו מרוכזות רוב החורבות. בשום איזור מקבל, לא במישור החוף ולא בגוש-ההה, לא נתגלה מספר כה רב של חורבות. הועלו שתי הצעות לפתרונה של בעיה זו:

- (1) חורבות אלו לא ישמשו כלל כמקומות יישוב, אלא יהיו רק מרכזי מרעה, היינו, מצלאות לעדרים ומקומות-חניה לרוועיהם; ואכן, האיזור הוא אידיאלי לתכליות זו. ואולם בדיקת החורבות מוכיחה, שהמבנים גדולים מכך לשמש לתפקיד זה בלבד. כן אין זה מתבל על הדעת, שרועים רואו צורך להקים לעצם ולעדריהם מבנים על כל גבעה, בעוד שבדרכ-כלל הם נדרדו עם עדריהם והימה להם אפשרות לחזור פעמיים למקום-מגורם הקבוע.
- (2) ההצעה השנייה רואה בחורבות אלו שרידים של מוקומת-מלךlat בתקופות-מלחמות, הוואיל והסבירה מרוחקת מדריכיה התנועה הראשית של ארץ-ישראל, שהן "דרך-המלך" של ההר המערבי ו"דרך-הימים" של החוף.

6. ראה על גיוזלה של בית-גוברין (אלבטרופוליס) בתקופה הרומית-ביזנטית בספרו של מ. אבירועה: גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תש"א, עמ' 71, 110—116.

ציור 2. ריכוזי בורות ומערות מסביב לחרבת-אל-חולף. נ. צ. 1387.1170
קנה-מידה 1:7,500.

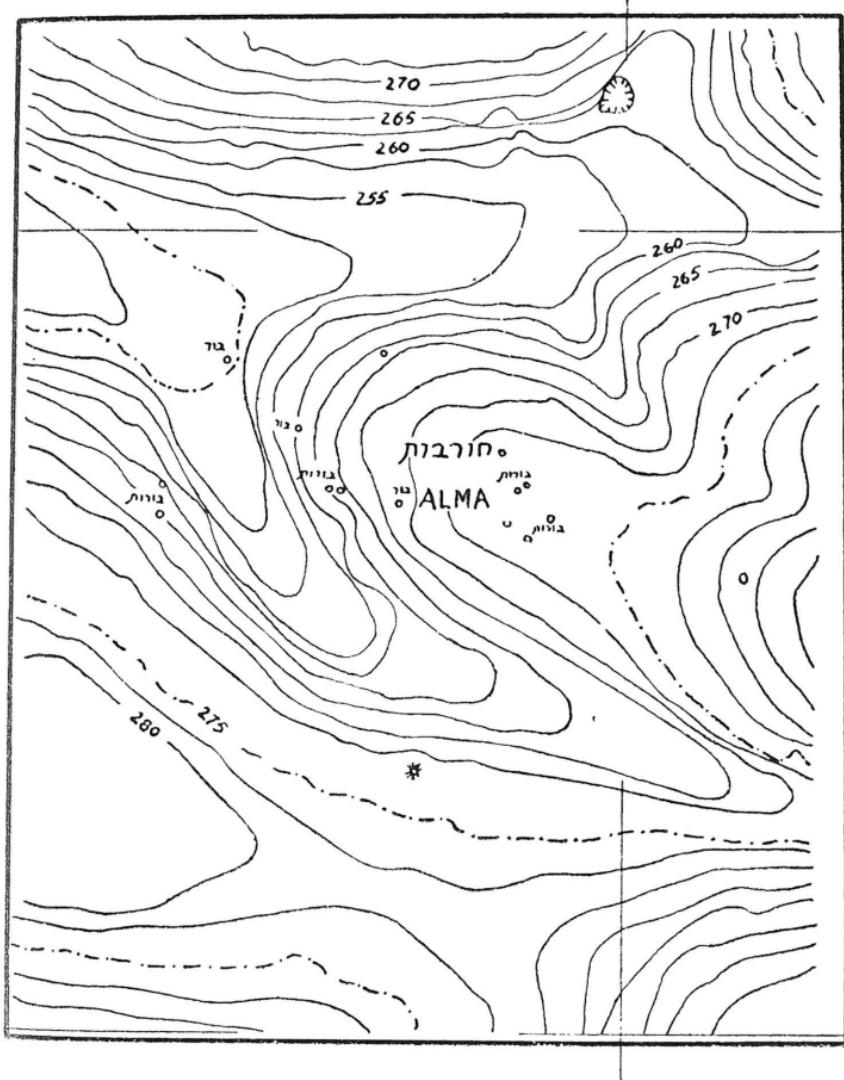
בהתאם להשערה זו נמלטו לאיזור הנדון תושבים, שעלה שעליה כובש באחת הדריכים הראשיות, והם נאחזו כאן והקימו יישובים מרובים.⁷ פתרון זה אינו מתאפשר על הדעת, שכן אין האיזור מרוחק ביותר ממרכזי יישוב חשובים, והרי בית-גוברין שימושה בתकופות רבות מרכזו עירוני ראשון במעלה. כן מצויים כאן תלים רבים ביותר, שהיו בימי קדם ערים גדולות. אף החורבות ממוקמות ברובן על עורקי הדריכים הפנימיות דואק, שעברו באיזור זה, ולא בפינות הנגדות והמבודדות שלו,⁸ כמו, למשל, על דרך הרוחב

D. H. K. Amiran, The Pattern of Settlement in Palestine, *Israel Exploration Journal*, 3, pp. 205–208

8. ראה מפה 1, המציגת חלקו הראשון של מאמר זה (ציור 1).

יהושע בנו אריה

ממשור-החוּף דרך בית-גוברין ונחל-בית-גוברין לחברון, או לאורך נחל ג'וזידה, או לאורך הדרך מבית-גוברין לדיכרין, תל-א-צפי ועוד.⁹

ציור 3. ריכוזי בורות ומערות מסביב לחרבת-עלמה. נ. צ. 1400.1154
קנה-מידה 1:5,000.

נראה לי, שמקורה של השערת זו בהשקפת המקובלות, שהמערות הרבות באיזור נחצבו כמקומות-מקלט למסתתרים, ומכאן הנטייה לראות קשר ביניהן

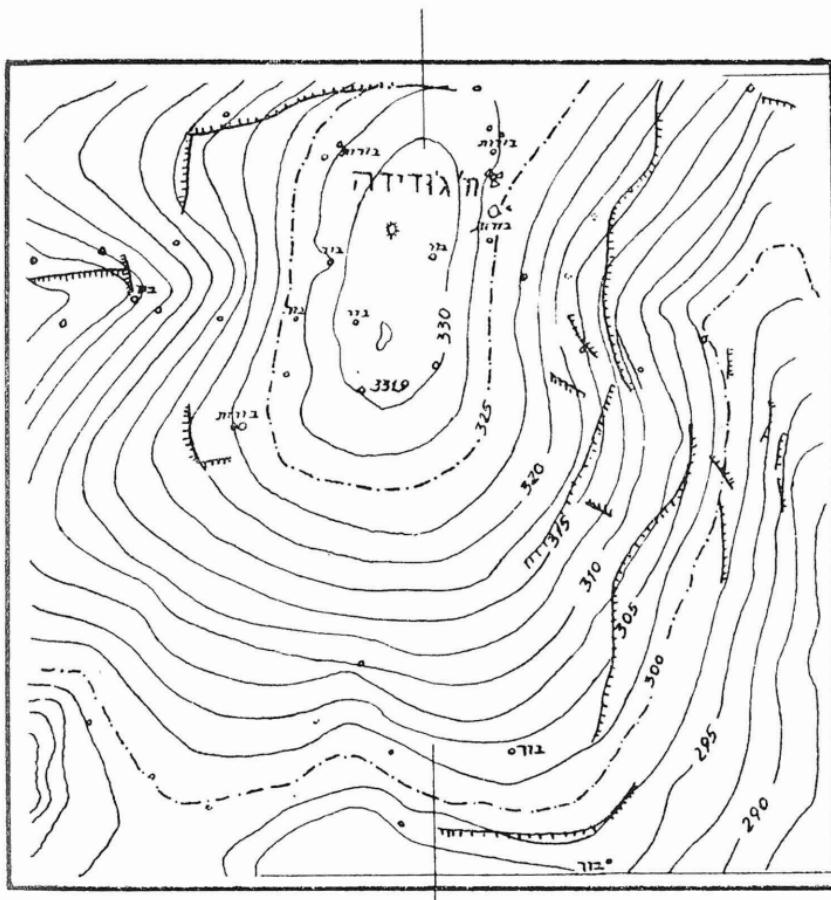
9. ראה ספרו של מ. אבנריונה: גיאוגרפיה היסטורית, פרק ה (הכיבושים הרומיים בארץ).

לבין החורבות. ואכן, השוואת שפע החורבות שבאזור עם הקבוצות הרבות של המערות והבורות מוכיחה, שיש קשר הדוק ביניהן. הבורות והמערות נמצאים תמיד בטוחה של 300–500 מ' מן החורבה שקבעתם, ולעתים קרובות אף במרחק של עשרות מטרים בלבד¹⁰. עובדה זו נותנת, לכוארה, יסוד להשערה, שסיבת הצמידות ביניהן נועצה בשימוש בחומר, שהווצה מהבורות לבניין הן: אך בყיר בחרבות, הבנוית, בדרק-כלל, מגלי-אבניים בלבד, על-פיירוב מחלקי נארוי מציפוי הבורות או מבניינאי אחרות, שנמצאו בסביבה — עשוי להוכיח, שהשערה זו מופרכת מעיקרת. גם המספר הרב של הבורות ליד החורבות אינו עשויל לאשר את ההנחה הנ"ל, הויאל ומכמות החומר, שהווצה מהבורות שליד כל חורבה, אפשר היה לבנות שרורת, ואפילו מאות, של חורבות כאלה. נראה לי, שאזותן חורבות נועדו למגורים לפועליס שחצבו את המערות. בהתאם לכך אפשר להסביר את מדי החורבות, שהן גדולות מכדי לשמש מכלאות לעדרים ולרועיהם וקטנות מכדי לשמש יישובים חקלאיים; אך לעומת זאת מתאימות הן בגודلنן למחיות-עבדה לפועליס, שגורו בהם זמן. לאור גישה זוطبعי הוא שפע הבורות ושפע החורבות באיזור¹¹. מובן מאליה שאין לקבל פתרון זה ללא הסתייגות, ולראות בכל החורבות שבאזור מגורים-חובבים בלבד. וזאת היו קיימים כאן גם הרבה יישובים חקלאיים, תחנות-ידרכים ועוד, אך פועלות החציבה היא שגרמה לריבוי היישובים בשטח מצומצם זה¹².

10. מפה 1 – היא מפת תפוזת המערות והבורות, המצוירת לחלקו הראשון של המאמר — מוכיחה אף היא קשר זה. אמנם במפה עצמה מסומנים ריכוזי המערות בלבד, אך השאלת המדוייקת על פניה מפותה 1:100,000 הרגילותות של האיזור מעידה על זהות מוחלטת עם שפע החורבות בסביבה. זהות זו בולטת יפה בצלומי אויר וכן במפות השטח לאיזור זה של הסוכנות היהודית. לפי מפות אלו הוכנו הדוגמאות המצוירות למאמר. הן מוכיחות בודדות, שבמרכזן הבורות או בקרבתם מצוייה תמיד חורבה. ברוב הדוגמאות יש כבשנים בין הבורות. איסטמן הכבשנים בחולק מהדוגמאותינו הוכח להיעדרם. כבר ציינתי, שהכבשנים בחלקם סתומים לירוט ואינם מסומנים במפות. ניתן לגלוות רק אגב סיור בשטח.

11. לשם בוחינת נוספת של הקשר בין המערות לחורבות ערכתי את הנספח המצורף למאמר זה, המעיד, שברובן המכלייש של החורבות מצויים בורות. יתר-על-כן: תיאורן הארכיאולוגי של החורבות כולל בעצם יסודות, גלי-אבניים, בורות או מערות בלבד.

12. אפשר חלה כאן פועלות-ההפטשות של כפר אחד גדול על בני-כפר, היינו, על חורבות רבות מסביב, דומה להתקפות ההתיישבות הערבית של סניפיט ובוני-כפר מסביב לכפריהם האחד.

ציור 4. ריכוזי בורות ומערות מסביב לחרכת-ג'ודידה. נ. צ. 1410.11149
קנה-מידה 1 : 5,000

ג. זמן חציבת המערות וייסודה החורבות

חוקרי המאה הי"ט הרבו לדון בעניין תקופה חציבתן של המערות, מתחן מגמה לקבוע על-יסוד זה את מטרתן. הם ניסו להגיע לכל מסקנות על-פי הכתובות המועטות הנמצאות בחלק מהמערות, ובמיוחד על סמך האלבום הרבים שבחן. עורך ה- R.W.S. קובעיס בבטחן — לאחר סיכום כל המידע להם על מערות בית-גוברין — שהמערות הותקנו על-ידי התושבים הנוצריים הראשונים בארץ-ישראל, שכן הן מלאות סמלים נוצריים. לעומתם, התהילה פועלה זו בתקופה הנוצרית ונמשכה גם בתקופה המוסלמית הקדומה, שבה אף

המערות באיזור בית-גוברין

הוגדל מספר המערות¹³. בהשכמה זו מוחזק גם ג. א. סמית¹⁴. בספר על ירושלים של ה- S.W.P. נזכרת בקשר למערות דיר-דובאן דעתו של בישוף ירושלים, שלפיה שימושו לעבודת נוצרים, שהיגרו מעיר-הקדש בזמן התפשטות הפרסים. הוא מטעים את העובדה, שמעל לכתובות יש צלב ביזנטי¹⁵. לדעתו של רובינסון, נרשמו הכתובות שבמערות על ידי מברקרים, ואין למדוד מהן דבר על זמן החציבה אף הוא נוטה ליחסן לתקופה הנוצרית הראשונה¹⁶. לעומת כל אלה נוטה מאקליסטר להකדים את מועד חילוח החציבתן של המערות. הוא דוחה את דברי עורך ה- S.W.P., שרצו למצוא דמיון בין צורתן הכללית של מספר מערות לבין אלו של כנסיות, בטענה, שאין לכך כל יסוד במציאות, וכי אותן צורות קיימות גם בצדדים אחרים. לדעתו אין לקבוע תאריך מסוים לזמן חציבתן, שהרי השתמשו במערות במשך תקופה שוננות. מכל מקום סבור הוא, שנחצבו לראשונה כמקומות-מגורים לחורים — בנישער הקדמוני, שבו יושביהם-מערות¹⁷.

בסיכום הדברים ניתן לקבוע, שהחוקרים השונים לא הגיעו לכל החלטה ברורה בעניין התקופה של התופעה הנדונה, הויאל והכתובות והסימנים שנדרגו במערות הם כה מועטים, עד שאין אפשרות להגיע לעיפיהם להכרעה סופית בשאלת, נראה לי, שהיתה זו טעות לטפל בנושא מבחינה ארכיאולוגית בלבד, תוך השטדלות לקבוע קודם-כלל את זמן המערות. כאמור זה נעשה הניסיון הראשון לדון בדבר מחרוז גישה גיאוגראפית ולבחון את הקשר בין המערות לבין הנוף, שבו הן מצויות, הן מבחינת אפשרויות היוצרותן בנווף זה ודווקא זהן מבחינת הפקיד המתאים להן באיזור מעין זה. אפשר מסיע לנו גישה זו גם בפרטן בעית זמן של המערות.

אם נקבל את ההנחה, שהמערות והבורות באיזור אינם אלא ממצבות גיר

C. R. Conder & H. H. Kitchener, *Survey of Western Palestine*, .13

Memoirs, 3, pp. 266–268

G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, .14

London 1902, pp. 239–244

C. R. Conder & C. Warren, *Survey of Western Palestine*, London .15

1884, J — Jerusalem, p. 443

E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, London 1841, II, .16

pp. 395–398

F. J. Bliss & R. A. S. Macalister, *Excavations in Palestine*, London .17

1902, pp. 255–270

קרטוני לבניין, וכי החורבות המרבותות כאן קשורות באופן הדוק למחצבות-הגיר, נגיע לכל מסקנה ברורה, שהמערות, לפחות ברובן הגדול, נחצבו בימי-פריחה של האיזור, ושל ארץ-ישראל המערבית בכללת, ולא בשעת-חירותם. הדברים אמורים בתחום הרומיות המאוחרת, בתחום הביזנטית ובתקופה העברית הקדומה, היינו, בין המאות השלישייה לשביבית לטפה"ג, לערך. כל הסימנים והכתובות, שנתגלו ברובן המכريع של המערות, אינם סותרים השערה זו. הצלבים הרבים שבהם מתאימים לתקופה זו, והם נחקרו, נראה, רובם ככלום על-ידי החוברים עצם. חלק מהצלבים והכתובות הם מעשי ידי מבקרים מאוחרים. מן הרואוי להטעים, שדעה זו מתאימה לידענותם שברשותנו, שמאו התקופה הרומיות, במאה הראשונה לפסחה"ג, והונגה בבניהו השיטה החדשה של שימוש לבנייבטון, בה השתמשו הרומים בארץותיהם השונות, ובעקבותיהם הילכה הקיסרות הביזנטית. אפשר לנצל את אותה שיטה גם כאן, ואלבטורופוליס ושאר ערי האיזור הוקמו בדרך-בנייה דומה, שהרבתו להשתמש בחומר הקרטוני המצוי כאן.¹⁸

ולבסוף — הקשר בין המערות והחורבות נראה לי ודאי. אף אם לא היו אלו מחנות-עבודה של חוברים בלבד, הרי אין ספק, שתושבי כפריהם אלה הם שחצבו מערות אלו. לפיכך בדיקת תקופתן של החורבות עשויה לסייע לנו גם בעניין קביעת זمانן של המערות הצמודות להן. סקר קל, שנערך בכמה חורבות באיזור עליידי כמה ארכליאולוגים, הוכhit, על-שם חרסים שנתגלו בהן, שכן עליידי ברובן המכريع מן התקופה הביזנטית. גם בסקרים אחרים, שבוצעו עליידי אגף העתיקות, הוכת, שרוב החורבות באיזור זה הן מן התקופה הביזנטית. עלייסוד זה יש להניח, שאף הבורות והמערות הם ברובם המכريع מתקופה זו דווקא. בכך באים אנו אף להזעמת פתרון אחדיך בדבר תפקידן ותקופתן של שתי התופעות המזוהדות לאיזור : המערות והחורבות.

אמנם קיים קושי בעניין הנדון, והוא : היעדר כל הוכחות במקורות הספרותיים, שרדטו מאותה תקופה, לפעוללה הנזכרת. על כך יש להעיר :

א) אפשר מצוים פה ושם רמזים לדבר, אך מחוסר תשומת-לב לא הבלתי-

חינו בהם עד כה.¹⁹

18. ראה העירה 36, בחלקו הראשון של המאמר, בעניין דעתו של ג. א. סמית על מערות בית-גוברין. ועיין : C. Singer et al, *History of Technology*, II, pp. 424—423. שם אף מוטעם, שפלשתינה וסוריה, שהיו חלק מהקיסרות הביזנטית, נקבעו בהתאם לנסיך הרומים, בשיטת-בנייה של מלט עד לכיבוש הערבי. G. L. Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, 19.

המערות באיזור בית-גוברין

ב) אפשר גורם הדבר על ידי מיעוט המקורות שברשותנו מתוקפה זו.
ג) אולי היעדר תיאורים ספרותיים דוחוק לשימוש חיזוק להשערה,
שהן נחצבו לצרכי בנייה. אילו נחצבו למטרות דירות, למקומות מסתור לנוזרים
הראשונים או לבני כיתות אחרות, היו יותר סיכויים לגילוי עדויות ספרותיות
על כך. החזיבה היא פוללה פרואזית, שבדרכך כל אין עליה תיאורים בספרות.

סיכום

בסיום המאמר יש לציין, שמערות בית-גוברין וDIR-DOBAN הן חלק מתחום
פעה כללית בכל איזור השפלה הדרומית של ארץ-ישראל. תופעה זו היא פרי
עמלו של האדם, שיצר מערות ובורות, בעקבות פעולות-חציבה בשיטה מיוחדת,
לשם הוצאת הגיר הקרטוני שמתוחת לקром הגירי הקשה — התנארי. קרטון זה
ונצל לצרכי בנייה באיזור-השפלה ובמושורי-החווף הקרוב אליו. למערות קשר
מספר רב של חורבות, ששימשו מקומות-מגורים חלקיים או שלמים לחובבי
המערות. כפרים זמינים אלה הם שמילאו את האיזור בשרידים-חרבות. המערות
נחצבו והחורבות הוקמו בעיקר בתחום הביזנטית.

נספח 1

רשימת חורבות בחלק מאיזור השפלה (איזור בית-גוברין) ותיאורן הארכיאולוגי

נספח זה הוכן על-סמל רובן המכילע של החורבות שבשטח מפת-התפוצה
של הבורות והמערות, המצורפת לחלקו הראשון של מאמר זה, בגבולות קו-
הסקר שבמפה זו. ליד שמות החורבות צוינה נקודת-הציוון שלהם ונרשמו
מספריה הבודדות והמערות, המרוכזים בקרבתן, בהתאם לדירוג שבמפה הנ"ל.
לאחר-מן הועתק התיאור הארכיאולוגי של כל חורבה, כצורתו בראשימת
המצובות והATTRITS העתיקים במדינת-ישראל, שהוכנה עלי ידי מחלקת-העת-
תיקות של משרד החינוך והתרבות בשנת 1952. סדר החורבות הוא לפי קווי
הרחוב של המפה, מן הדרום אל הצפון.

412. בקטע על בית-גוברין נמסר בשם מוקדי, הגיאוגראף הערבי מן המאה
העشرית, שבבית-גוברין "יש מחצבות-ישיש". מיליון שידוע לנו ביום, ואין, ואי-
אפשר שתהיינה, מחצבות-ישיש בכל סביבות בית-גוברין, הרי יש להנחת, שמדובר
התקoon למחצבות של קרטון לבן. ומאחר שאף מחצבות פתוחות מעין אלו אין
בנמצא בכל השטח — לא יותר לנו אלא לשער, שכונתו למערות בית-גוברין.

יהושע במדבר

שם החורבה	מספר	שם	ט' צ.	ט' מס' הבורות	תיאור החרoba
Umm Haratein	136.099	יסודות, אבניים נפולות, בורות.	—30		מערות.
Beit Amir	135.101	יסודות, גלי-אבנים, מערה עם כמה חדרים בעלי כיפות.	—30		יסודות, גלי-אבנים, מערות.
Al Maqhzaz	131.102	אבנים מעובדות, יישוב חרב, מעי רה, בורות חזובים.	—10		אבנים מעובדות, יישוב חרב, מעי רה, בורות חזובים.
Deir Kharuf	137.102	יסודות, גלי-אבנים, מערות.	—10		יסודות, גלי-אבנים, מערות.
Suweilimm	134.102	יסודות, מערות, בורות, באר.	—10		יסודות, מערות, בורות, באר.
Zeita	139.103	חומות חרבות, מערות, בורות, קבץ רימ חזובים.	—30		חומות חרבות, מערות, בורות, קבץ רימ חזובים.
Al Masada	137.103	שרידי-בניינים, מערות.	—30		שרידי-בניינים, מערות.
Ar Rusum	138.104	גלי-אבנים, מערות, בורות.	—30		גלי-אבנים, מערות, בורות.
Rummana	137.105	חרבות מפוזרות, מערות, בורות.	—10		חרבות מפוזרות, מערות, בורות.
Al Habaqa	137.106	יסודות בניוים אבניים ריבועיות, מילליין חזובים, גלי-אבנים, בורות.	—10		יסודות בניוים אבניים ריבועיות, מילליין חזובים, גלי-אבנים, בורות.
Al Shuqqaq	137.106	יסודות בניוים אבניים מרובעות, מילליין חזובים, גלי-אבנים, בורות.	—5		יסודות בניוים אבניים מרובעות, מילליין חזובים, גלי-אבנים, בורות.
Sh Abdallah	132.107	רот חזובים ובניוים.	—100		רот חזובים ובניוים.
Qarqara	131.108	שרידי-יסודות, אבניים מפוזרות, בורות.	—100		שרידי-יסודות, אבניים מפוזרות, בורות.
Al Mua'llaqat	138.107	יסודות, בורות.	—5		יסודות, בורות.
Al Basha	141.107	יסודות, מערות קבריתם.	—5		יסודות, בורות, מערות קבריתם.
Ar Rai	133.111	יסודות, בורות, מילליים, מערות.	—30		יסודות, בורות, מילליים, מערות.
Furt	132.111	בורות, רצפת-פסיפס, אבני-בנייה	—30		בורות, רצפת-פסיפס, אבני-בנייה
		גדולות, דרך עתיקה, בית-בד, באר, בריכאה, חציבה.			גדולות, דרך עתיקה, בית-בד, באר, בריכאה, חציבה.
Umm at Tala'	135.110	יסודות, בורות, מערות.	—5		יסודות, בורות, מערות.
Atallah	134.111	יסודות, בורות.	—10		יסודות, בורות.
Al Haj Isa	137.110	יסודות, גלי-אבנים.	—5		יסודות, גלי-אבנים.
Hamda	140.110	בנייהים חרבים, בורות.	—100		בנייהים חרבים, בורות.
Sandahanna	141.111	שרדי כתפייה עם אפסיס. יסודות.	—100		שרדי כתפייה עם אפסיס. יסודות.
Rasm Ghatash	141.111	שרדי בניינים רבים.	—100		שרדי בניינים רבים.
Bir az Zummar	141.111		—10		

המערות באיזור בית גוברין

שם החורבה	נ.צ.	מס' הערות	תיאור הערות	שידיבנין, יסודות, בורות ומערות	—10	142.111	Baqra
			חובבים, ביתיבד, דרך עתיקה.	יסודות, בורות, מערות, רצפה של גת, שידי דרכ עתיקה לצד מורת, שידיבנסיה, ביצורים, קימורי נקבה, בית עם רצפת-פסיפס, בניינים אחרים, שברים ארכיטקטוניים, קברים, מערות, קברישובכליים.	—100	139.111	Marash
		+100	* 140.112	Beit Jibrin			
			שידיבנינים מועטים, מוזות, מערות חצובות, מערה עליך מקטעת אישיח-בראך.	קבר, מערה, בורות חצובים, אבני בנייה מפוזרת.	—10	143.112	Barrak
			מערות ובורות חצובים, אבנים מעורבות ועמודי-ריש קלטניים.	ירם הצלובים ובורות. מהצבה, חציבה בסלע, בור, קברישובכליים.	—30	139.113	Al Hish-sha
			יסודות, רצפת-פסיפס, מערות, קבirs רים הצלובים ובורות. מהצבה,	בנות גומחות, בורות, יסודות, מערות עם גומחות.	—30	140.113	Sh Mahmud
			בוניה מפוזרת.	שלחצוב, מדרגות.	—30	141.113	Iraq ash Sharat
			בירות ומפוזר.	שתי מערות, בורות חצובים.	—5	137.114	Al Huseimiya
		+100	139.114	Urqan Hana			
			אבני-בנינה מפוזרות, מערות, בורות חצובים, קברים.	חומות חרבות, מערות, בורות, קבר, יסודות, חומות, גלי-אבנים, באר, בורות, מערות, אבני-AMIL רומיות ממורה בדרך.	—30	140.114	Umm al Basal
			מערות, בורות, גלי-אבנים.	מערות, בור, גלי-אבנים.	—30	141.113	Auda
			מערת, בור, גלי-אבנים.	חציבות בסלע, יסודות.	—30	141.114	Umm Haqqein
			—10	143.114	Al Fallah		

* The big Caves:

Iraq Farhud	Iraq al Halul
Iraq al Mai	Iraq al Muqatta

יהושע בגדאריה

שם החורבה	נ. צ.	מספר הבורות	תיאור החורבה
As Sabiya	—10	142.114	בורות, גלי-אבניים.
Umm Raziq	—30	143.114	גלי-אבניים, בורות, מערות.
Umm al Qutn	—10	145.114	יסודות, רצפת-פסיפס, בורות, גלי-אבניים, מערות, חיצובות.
Al Hammam	—10	146.114	יסודות בניינים וכנסיות, גלי-אבניים, מערות עם קברישובלים, בורות.
Ilma	—30	140.115	מערה חזובה עם טורմדרגות וקבר רישובלים.
Abu Tabaq	—10	141.115	גלי-אבניים, מערות, בורות.
Tell Judeida	—5	141.115	גבעה מלאכותית, שרידי-חומות, שער, יסודות, שני מגדלים, יסודות בניינים, חיציבות בסלע.
Umm Raziq	—10	142.115	borot, גלי-אבניים.
Rafi	—10	143.115	יסודות-בניינים, שרידי-גת, בורות, מערות החזובה ובהן קברישובלים.
Al Wawiya	—5	146.115	חוות חרותות, מערות, בורות, קברים שובבים, קעריות-סלע.
Umm Burj	—30	147.116	יסודות של קירות, מערות החזובה בסלע, חרסים ואבני-פסיפס על הקרקע.
Musa	—5	136.116	יסודות, גלי-אבניים, בורות, מערות.
Birnata	—30	137.116	גבעה מלאכותית בחלקה, חוות של מדרגות, מלאה ריבועית בראש הגבעה.
Tall Birnat		138.115	יסודות, גלי-אבניים, בורות, מערות.
Al Rhulf	—100	138.117	חוות חרותות, בורות, משקוף חזוב, מערות, שרידי בית-בד (בנייה-AMIL ROMIOT) (143.117).
As Sura	—5	142.116	בניינים חרבם, יסודות, בורות, קבר-
Deir al Mas	—5	145.116	רים החזובים, מערות, שרידי-גת.
Tall al Beida	—10	145.116	מערות, בורות, גלי-אבניים, חרסים על-פני הקרקע, יסודות בניינים, משקופים חזובים, שרידי-עمرוד ועליו צלב.

המערות באיזור בית-גוברין

שם החורבה	נ.צ.	מס' הבודות	תיאור החורבה
Fatum	—10	147.116	יסודות, בורות עם טוירימדרגות, מערות.
Umm ash Shomar	—5	136.117	יסודות, שרידי בית-בב, בורות חצר, בית, איבוס-אבן, שרידי-מצד בכפר, יסודות, מערות ובורות.
Kidna	—10	140.117	בורות הצובים, יסודות.
Umm ad Daraj	—30	141.117	בורות הצובים, יסודות.
Farash	—30	141.117	בורות הצובים, יסודות.
Huran	—30	145.117	חומות חרבות, גלי-אבנים, מערות, בורות.
Subei	—10	145.118	יסודות, מערות, בורות, קברים הצובים, גלי-אבנים.
Zikrin	—10	136.118	בתים חרבים, יסודות, בורות, קברי שוכבים.
Sh Ahmad al Ajami	—10	138.118	בתים חרבים, יסודות, בורות, קברי שוכבים.
Qamha	—30	140.118	בתים חרבים, יסודות, בורות, קברי שוכבים.
Al Awwaya	—30	140.118	בתים חרבים, יסודות, בורות, קברי שוכבים.
Durusya	—30	144.118	מגדל צופית (טול-מנסאר), יסודות, מערות, בריכה הרבה, בורות.
Umm al Lauz	—10	145.118	יסודות, שרידי-עמודים, משקוף ר' בוץ, בורות, מערות.
Ribba	—5	148.118	בניינים חרבים, משקופים חצובים,
			עמודים, שרידי בית-בב, דרך עתידי קה, מערות, בורות.
Al Balad	—30	136.119	יסודות, מערות, בורות, קברים חצויים, גלי-אבנים.
Qunya	—5	156.119	יסודות, חומות חרבות, מערות, בורות.
Tuneifisa	—100	139.120	שרידי-יסודות, מערות, בורות (אחד עם טורי מדרגות לוליניות).
Iraq ad Deir	+100	139.120	יסודות, אבני-בניה מפוזרות, שברי אבן אל-כטוניטיים, חרסים ואבני פסיפס על-פני הקרקע, מערות חצויות, כתובות, קברים-שוכבים.

יהושע במדבר

שם החולבה	ג. צ	מס' הבורות	תיאור החורבות
Ar Rasm	139.120	+100	יסודות, אבןיבנניה מפוזרות, שב רים ארכיטקטוניים, חרסים ואבני פסיפס על-פניהם הקרקע, מערות חזיר בות, כתובות, קבריזובלים.
Al Julakha	140.120	-10	יסודות, מוזות, אבני מפוזרות, בורות, מערות חזיבות.
Uqbar	143.120	-30	יסודות, גלי-אבנים, בורות, מערות.
An Nuweitif	142.120	-10	שרידי-יסודות ושרידי דיר עתיקה, בורות חזובים, מערות.
Dhakar	138.121	-100	יסודות, בורות, מערות.
Sufiya	141.121	-5	בורות, מערות, גלי-אבנים.
Satiha	141.121	-30	שרידי-חומרה, אבני מפוזרות, קבר, מערה, בור.
Asqalan	143.1	-5	יסודות, שרידי-יבנניות, בורות חזיר בים.
Saa'da	140.122	-5	מצד חרב, יסודות, בורות.